

Jak znovu pěstovat chřest, aneb duchovní krize českého zemědělství

(květen - červen 2009)

Zdeněk R. Nešpor, Sociologický ústav AV ČR, Praha

Zdeněk R. Nešpor je historik a sociolog, působí jako vědecký pracovník Sociologického ústavu Akademie věd ČR a přednáší na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy. Kromě více než stovky odborných studií napsal přes deset knih, v poslední době například Sociologie náboženství (2007, spoluautor Dušan Lužný) nebo Ne/náboženská naděje intelektuála (2008). Výzkumy potřebné pro napsání tohoto eseje byly realizovány v rámci projektu Efektivnost a zaměstnanost v malých a středních podnikách: rovnováha s korporativním sektorem (IAA 700280803), podpořovaného Grantovou agenturou Akademie věd ČR.

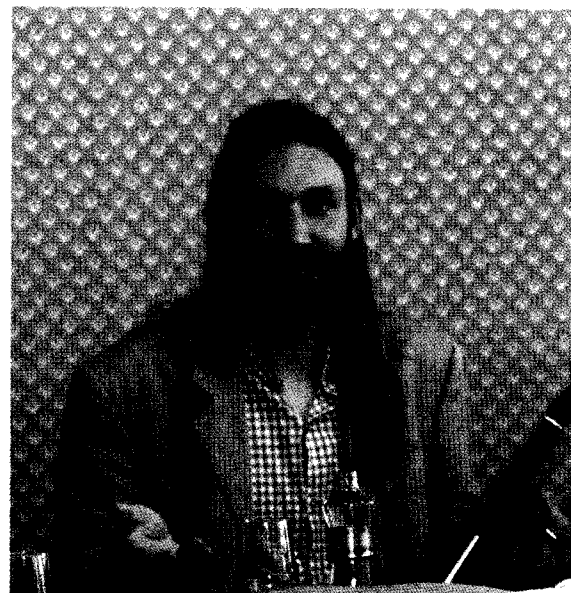
České zemědělství není v nejlepším stavu. Zemědělci byli první, na koho dolehla negativa ekonomické transformace po roce 1989, rozvoj soukromého rolnictví uvázl a transformovaná JZD leckdy doslova bojují o přežití, aniž by platila skutečným vlastníkům půdy, na které hospodaří – to jsou jen některé problémy, s nimiž se rozvoj podnikání v této specifické oblasti setkává. Mezi další patří byrokratické obstrukce a „kamarádšofty“ staré i nové, tlak ze strany zpracovatelů a obchodníků, který nebere ohled na skutečné náklady. Nebo různé formy „nekalé konkurence“ způsobené zemědělskou politikou Evropské unie, na jejíž dotace dosáhnou jenom někteří, či naopak dovozem laciných, málo kvalitních výrobků odjinud. Anekdoticky můžeme prohlásit, že české zemědělství bude v pořádku, až se tu (znovu) začne pěstovat chřest, ale to nebude za rok – bude-li to vůbec někdy.

Pěstování chřestu – či šparglu, jak se z němčiny říká – totiž vůbec není jednoduchá záležitost. Trvá to nejméně dva roky a vyžaduje stálé okopávání, hnojení a pleť. Drahou ruční práci. Výsledek sice stojí za to, proto chřest vždycky patřil na stoly boháčů, ale se všemi škůdci a chorobami, které rostlinám hrozí, a s tou spoustou vynaloženou prací, která může přijít vniče, je otázka, vyplatí-li se do takového podniku pouštět. Zisk totiž rozhodně nepřinese za pár měsíců. V českých zemích se chřest hojně pěstoval do druhé světové války,

vynikali v tom například čeští Němci, ale nejpozději po únoru 1948 jeho pěstování ustalo. Proletariát chřest „nepotřeboval“ a kdyby ho náhodou chtěl, byla by to známka buržoazních choutek. Ty se ozvaly teprve několik let po listopadovém převratu, až když jsme vůbec zjistili, že nějaký chřest existuje, ale naše zemědělce k jeho pěstování nepřiměly. Proč také, když chřest lze dovést z Číny, zavařený v plechovce nebo zmražený – co na tom, že v mnohem horší kvalitě, než kterou lze během sezóny (za patřičné peníze) koupit u našich německých sousedů? V Německu se chřest pěstovat vyplatí a je to skutečně kvalitní chřest, i když se o něj leckdy starají nezaměstnaní z Polska, zatímco v Čechách a na Moravě rozhodně ne. Chyba ale není jenom na straně rolníků, kteří se do toho nechtějí pustit, protože na úmornou práci, která „neodsypá“ nejsou zvyklí a oprávněně se bojí výše případných výkupních cen. Stejnou měrou se na ní totiž podílí nová chřestumilná veřejnost, která si raději koupí „gumovou“ hmotu bez chuti a zápachu, dovezenou přes půlku světa, než dobrý čerstvý chřest od nás či z Německa, který – pravda – musí stát nejméně čtyřikrát tolik.

Chřest je jistě jen symbol, i když takových symbolů bychom našli

desítky a možná stovky, určitého nedostatku současného českého zemědělství a problémů ve vztahu společnosti k tomuto sektoru. Bylo by však chybou obviňovat z něj jenom čtyřicet let komunistického režimu, nebo dokonce následnou, stále ještě

Zdeněk Nešpor na schůzi Rady ASZ ČR, foto: Vendula Pospíšilová

neukončenou transformaci. Jistě k němu přispěly, ale stejně tak byl dílem starších strukturálních změn, které vedly k likvidaci duchovní podstaty zemědělství – selského étosu. Rolník a tím spíš sedlák, jehož rod vlastnil půdu po staletí, byl totiž někým jiným než pouhým zemědělcem, který na ní pracuje a očekává od ní zisk, pokud možno rychlý a s co nejmenší vynaloženou námahou. Selsství a „staré“ rolnictví mělo určitou

duchovní dimenzi, která se v průběhu strukturálních společenských změn ve 20. století (téměř) vytratila – nebo, lépe řečeno, udělali jsme všechno proto, abychom ji zlikvidovali. Aby se z rolníků a sedláků stali zemědělci a z celého sektoru „průmyslová“ velkovýroba. V tomto eseji se pokusím nastínit, v čem tato změna spočívala a jak k ní v průběhu posledního století došlo, případně ukázat, jsou-li nějaké cesty k „návratu“?

Sedláci a selský étos v tradiční společnosti

V tradiční společnosti měli sedláci určitý sociální status, který byl nejviditelnější – i když z našeho úhlu pohledu nejméně významný – v právní oblasti. Sedláci byli ti, již dědičně vlastnili půdu a tím pádem byli materiálně zajištěni, což v našich poměrech znamenalo nejen obživu, ale třeba i možnost uzavřít sňatek poté, co syn (obvykle nejstarší) zdědil grunt – jeho rodiče přitom mohli být ještě dlouho živi „na vejminku“. S výjimkou katastrof, jaké přinášely války, epidemie nebo klimatické výkyvy, byli sedláci mezi venkovským obyvatelstvem – tedy naprostou většinou společnosti – jediní, již si mohli být jisti tím nejzákladnějším, že se jich nedotkne hlad a že oni a jejich rodiny přežijí. Byli sice poddanými s nejrůznějšími povinnostmi a omezeními, která z toho vyplývala, a museli odvádět řadu dávek a robotovat pro své vrchnosti, ale většina těchto omezení padla v polovině 19. století, ne-li už dřív. Roboty se navíc nepočítala na dny v týdnu, ale v roce, a určitě jí bylo mnohem méně, než kolik dní dnes strávíme prací na novou „vrchnost“ – stát, než vyděláme na všechny daně a odvody, které musíme zaplatit. Z těchto důvodů byli sedláci jakousi „vesnickou aristokracií“. Jistě se nemohli měřit se svobodnými měšťany, i když ti zase měli svá vlastní omezení, a už vůbec ne se šlechtou, jedinými plnoprávními „občany“ předmoderní společnosti, stáli však mnohem výš než jejich nemajetní či málo majetní sousedé – chalupníci, bezzemci, čeleď. Vesnický „proletariát“, lze-li to tak říci, k sedlákům naopak vzhlížel jako ke svým vzorům; ti pracovití se jim chtěli vyrovnat a sami nabýt sedláckého statutu, ti ostatní mohli nanejvýš

pokradmu žehrat na nespravedlnost tohoto světa, na možnost jejího „revolučního odstranění“ však sami nepřišli.

Selství ovšem nespočívalo jenom na právních základech. Důležitější byla jejich vnitřní náplň, duchovní obsah, který určoval sociální a kulturní funkce sedláků – a ostatních rolníků, kteří se jim chtěli vyrovnat – ve společnosti. Jeden z prvních českých sociologů venkova, I. Arnošt Bláha v knize *Sociologie dělníka a sedláka* druhý společenský typ vymezil jeho „zemitostí“, specifickým vztahem k půdě, která pro sedláky znamenala víc než jen prostředek obživy. Představovala závazek a duchovní hodnotou spojenou s tradicí, o kterou bylo nutné pečovat. Můžeme to dobře charakterizovat termínem jiného sociologa, Maxe Webera, že práce byla pro rolníky – i když nejen pro ně – „povoláním“. Všichni byli věřícími křesťany a cítili se být svým Bohem povoláni právě k tomu, co dělali, v našem případě k péči o svěřenou půdu, dobytek a všechno ostatní. Práce tak pro ně nebyla pouhým zaměstnáním, jímž se zabýváme osm nebo deset hodin denně, než nám „padla“, byla soustavnou a nikdy nekončící péčí, která měla vliv na to nejpodstatnější, oč člověku v životě šlo, na jeho spásu. Dobře pracující mohli mít čisté svědomí a po smrti očekávat rychlou cestu do ráje, zatímco ti, již pracovali špatně, se museli bát toho, že je Bůh za špatnou správu jim svěřeného majetku potrestá. Že přitom ti první zároveň bohatli a dobře se jim vedlo i na tomto světě, a druzí třeba přišli o všechno nebo jen tak živořili, bylo v podstatě až druhořadé, i když také nikoli zanedbatelné. „Zemitost“ a osobní vztah k majetku, který byl vnímán více jako svěřený do správy než vlastní a o který bylo třeba se starat, jak nejlépe člověk dovedl, byly právě dílem tohoto weberovského „povolání“.

Tento systém ovšem nepřinášel jen pozitiva a třeba právě citovaný Bláha upozorňoval na celou řadu selských postojů a jednání, které ze svého hlediska liberálního modernisty považoval za problematické. Nejčastěji uváděným negativem přitom byla tradicionalista sedláků, jejich

neschopnost přizpůsobit se změněným podmínkám, lpění na zavedených zvyklostech, nedůvěra ke všemu novému. Jistě tomu tak někdy bylo, ale sotva to můžeme zevšeobecňovat. Necháme-li stranou města, která nepochybně měla větší modernizační potenciál a ve druhé polovině 19. století rychle rostla díky industrializaci a urbanizaci, na venkově byli nositeli inovací namnoze právě sedláci (a šlechta, která jim „vnutila“ třeba pěstování brambor a tím zlikvidovala hladomory, nebo duchovní, kteří je nad rámec svých náboženských povinností vzdělávali nejpozději od osvícenství). Dobře to ukazuje příklad Josefa Dlaska z Dolánek u Turnova, jehož paměti vydal František Kutnar. Dlask byl na jednu stranu velice tradiční, byl to bigotní katolík, jehož víra byla – z pozdějšího úhlu pohledu – stejně „materialistická“, „pověrečná“ a „naivní“, jako celý lidový katolicismus v raném novověku. Jenže na druhou stranu byl Dlask zároveň dítětem „nové doby“. Žil v první polovině 19. století a živě se zajímal o všechny převratné novinky okolo sebe. Experimentoval s používáním umělých hnojiv a dělal všechno proto, aby jeho statek prospíval – právě kvůli té své „tradicionalistické“ víře: budoval odvodňování a lávku, která sloužila celé vesnici, zapojoval se do společenského dění a snad i do rodícího se národního hnutí. Jeho tradicionalismus tak zároveň otvíral cestu inovacím a modernizaci, přičemž jedno nešlo bez druhého.

Kutnar se podobně – i když už možná přehnaně – snažil ukázat, že strůjci modernizace a národního uvědomění českého venkova na přelomu 18. a 19. století byli neortodoxní lidoví věřící, náboženští blouznivci, jejichž duchovní potřeby vedly k docela praktickému vyústění do sociálních a ekonomických zájmů. Podobně je ostatně viděla i spisovatelka Teréza Nováková, podle níž „napomáhali společnosti zbavovat se tradičních dogmat“, takže „z blouznivců by se v jiném, spravedlivějším světě stali vědeckí badatelé.“ Je jistě otázkou, nebyly-li tyto názory přehnaně optimistické, pro selský stav jako celek ale docela určitě platily. Právě sedláci, kteří k tomu byli motivováni duchovně i svojí rodinnou tradicí a výchovou

(dnes bychom možná řekli: sociálním a symbolickým kapitálem), byli na venkově nositeli technologických i společenských a kulturních změn, ne nějaká vesnická chudina, která k sedlákům maximálně vzhlížela. Selská „tradicionalita“ a „zemitost“ byly jiného zrna než modernizační zájmy měšťanů, které nad nimi začaly rychle převažovat, to však automaticky neznamenalo, že bychom ty první měli šmahem odmítnout jako neslučitelné s pokrokem.

V případě českého prostředí je k tomu nutné přidat ještě jeden charakteristický rys. Vnucení katolického náboženství zemi, jejíž většina byla protestantská, po Bílé hoře přineslo zásadní zvrat, likvidaci úplné sociální struktury české společnosti. Hluboce nábožensky věřící z vyšších sociálních vrstev, šlechtici a měšťané z řad protestantů raději opustili zemi, než aby se vzdali svojí víry, zatímco poddaní se museli přizpůsobit (třebaže do exilu odešla i řada poddaných). Tím prakticky zanikla historická česká šlechta a měšťanské elity se rychle pokatolily a germanizovaly. Proti obojímu – zemské, avšak nenárodní šlechtě a „vždy konvertujícím“ měšťanům – stáli právě sedláci, zastánci a udržovatelé tradice, skutečná venkovská „lidová aristokracie“. Obrovská většina z nich samozřejmě v raném novověku (znovu-)přijala katolicismus (evangelíci zůstali jen v několika spíše omezených oblastech a celkově jich bylo sotva pár procent), ten pro ně ale natrvalo zůstal skutečně žitým náboženstvím. Každý den se zpřítomňoval nejen v modlitbách, písních a úvahách o Bohu, ale také v jejich práci a vztahu k majetku. Byl zdrojem selského étosu, jenž obyvatelé měst a intelektuálové sice byli stále méně s to pochopit a akceptovat, bez něhož by ale české národní hnutí rychle zašlo na úbytě. Národní agitace intelektuálů, která postupně ztratila svoji oporu ve šlechtě, by skončila nezdarem jak kdyby nebylo urbanizace a zavedení občanských práv, tak kdyby nenacházela oporu na venkově v selské vrstvě, která byla alespoň na počátku národního hnutí jejím jistě nejbohatším podporovatelem. Tento vztah se zvrtnul teprve později, ve druhé polovině 19. století, když zvětšující se část městských liberálů

začala všechno náboženské a na prvním místě katolické vnímat jako „protinárodní“ a „protimoderní“; stejně „nemoderní“ jim ostatně připadal celý venkov a polní práce, ačkoli by bez jejich výsledků umřeli hladu.

Z prvních nositelů českého národního hnutí, katolických kněží a sedláků, se tak postupně stali „tradicionalisté“, ne-li „fanatici“ a „tmáři“, jimž byl naordinován buď zánik, nebo přizpůsobení se požadavkům nové doby, bezohledně formulované právě liberálními intelektuály – vzdát se tradice i náboženství, modernizovat, stát se jakýmsi „obyvateli měst na venkově“ a žít a pracovat podle toho. Přerodit se ze sedláků a rolníků v zemědělce. Jak už to u takových sociálních procesů bývá, jeho stále mocnější architekti nezůstali jen u ideových proklamací, ale v duchu pokroku, národního hnutí a politické vůle se tento přerod také snažili prosadit, bez ohledu na zájmy a potřeby těch, jichž se týkal v první řadě. V průběhu 20. století tak můžeme sledovat čtyři zásadní transformace, které zcela změnily charakter českého zemědělství.

Předěl č. 1 – pozemková reforma

Prvním zásadním předělem, který změnil několik století budované vztahy k půdě, byla pozemková reforma po první světové válce. Už v roce 1919 byly velké pozemkové majetky zablokovány a později byl ustaven zvláštní úřad, který je měl rozdělit mezi drobné hospodáře. Dosavadní vlastníci, především šlechta, katolická církev a sedláci hospodařící na velkých výměrách, sice byli finančně odškodněni, ne však v plném rozsahu ztraceného majetku, stejně jako její noví nabyvatelé nekupovali za tržní ceny. Pozemková reforma, která v tomto rozsahu neproběhla v žádné jiné evropské zemi, byla hlavně politickým a ideologickým gestem, měla „odčinit Bílou horu“ a „vrátit“ zemědělskou půdu českému národu, ztělesněnému drobnými rolníky hospodařícími na vlastním majetku. Její organizace se chopila agrární strana, přejmenovaná na Republikánskou stranu zemědělského a malorolnického lidu, která se tím pod vedením Antonína Švehly úspěšně transformovala ze strany zastupující

zájmy velkostatkářů do skutečně lidové strany, největší politické strany meziválečného Československa. Noví vlastníci dobře věděli, komu mají být za svoji půdu vděční, zatímco ti, jež pozemková reforma postihovala (nebo měla postihnout), zase namnoze úspěšně spoléhali na to, že osobní kontakty na pozemkovém úřadě povedou ke zmírnění nebo k oddělení parcelace jejich statků – právě z tohoto důvodu pozemková reforma nebyla dokončena ani za celých dvacet let.

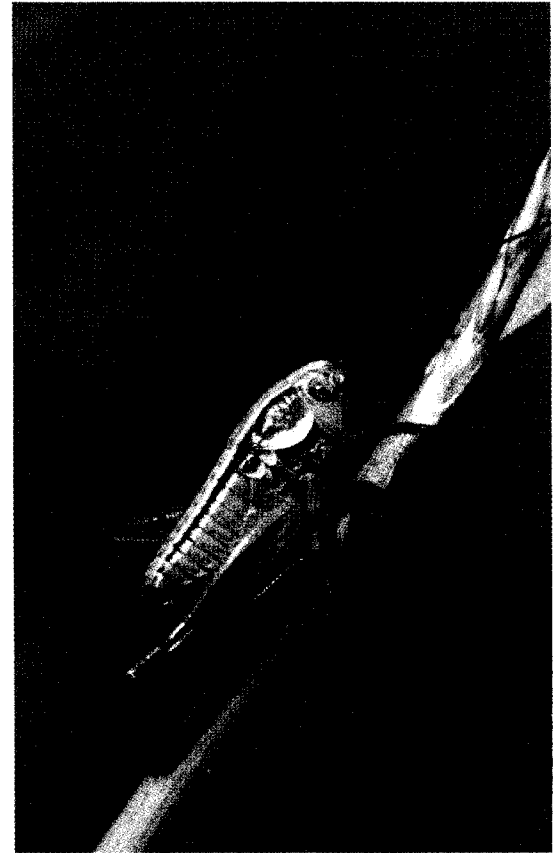
Ať už byly záměry pozemkové reformy – a silná společenská poptávka po jejím provedení – jakékoli, její tvůrce a vykonavatele nelze vinit z pouhého politického pragmatismu a prospěchářství. Stranické zájmy pro ně jistě byly důležité, stejně jako potenciální voliči, přeci jen jim však šlo o víc. Republikánská strana se velice zasloužila o modernizaci a povznesení českého venkova, buďovala vzdělávací instituce, zemědělské a hospodářské školy a různá osvětová sdružení, jejichž prostřednictvím se rolníci seznamovali s novými plodinami, technologiemi a výrobními postupy. Agrární hnutí výrazně podporovalo rozvoj moderního malozemědělství také prostřednictvím organizace družstev a drobných záložen. Obojí, kampeličky i družstva, se v českých zemích objevilo už ve druhé polovině 19. století, právě v meziválečném období, kdy kvůli pozemkové reformě došlo k obrovskému nárůstu počtu rolníků samostatně hospodařících na malých výměrách, se to však stalo nutností, měla-li být zachována efektivita zemědělské práce. Stejná byla i úloha technologické modernizace a vzdělávacích institucí, které zajistily, že čeští rolníci – včetně nových vlastníků půdy – byli velice otevření inovacím a jako celek stáli vpravdě na špičce modernizace tohoto odvětví v celé Evropě. Jejich podpora agrární strany, která se stala stabilním základem meziválečných vládních koalic a nejdůležitější státotvornou stranou vůbec, proto byla jenom logická, i když šlo vlastně o politické hnutí, které bylo z širšího mezinárodního pohledu anachronické. Zemědělská Republikánská strana totiž byla nejsilnější politickou stranou v zemi,

kteřá alespoň ve střední Evropě patřila mezi nejprůmyslovější, a udržovala si svoje zastoupení bez ohledu na to, že počet zemědělců (odhlédneme-li od pozemkové reformy) a jejich podíl na společenské produkci v dlouhodobé perspektivě všude jednoznačně klesal. Pozemková reforma byla nicméně uskutečněna na politickou objednávku. Proto nemohla brát úplně na zřetel to, že kromě narušení tradičních vlastnických vztahů i přes veškeré zmíněné opačné snahy vedla ke snížení celkové efektivnosti českého zemědělství (na němž se dále podílel rozpad Rakousko-Uherské monarchie a ochranná politika jednotlivých zemí). Noví vlastníci sice většinou pocházeli z venkova, samostatnými hospodáři se však stali poprvé a museli se to naučit, což v řadě případů skončilo neúspěchem nebo pouhým přežíváním, které se mohlo stát efektivním teprve po čase. Hospodářství navíc vyžadovalo investice, které odčerpal nákup půdy, a infrastrukturu v nejširším smyslu, jež byla dobrá jenom v některých oblastech. Všechny tyto negativní průvodní jevy pozemkové reformy si její architekti (i jejich kritici, mezi které patřil například historik Josef Pekař) byli dobře vědomi, proto také trvala tak dlouho – tzv. zbytkové statky totiž byly hospodářsky dlouho mnohem efektivnější než nová malá hospodářství – a bylo děláno maximum pro jejich odstranění nebo alespoň zmírnění, k němuž přispívala právě modernizace zemědělství. Na druhou stranu je třeba říci, že pozemková reforma nebrala ohled na duchovní základ původního selství, přehlížela jej nebo počítala s určitým automatismem při jeho nové tvorbě. Jakoby noví vlastníci měli hned získat funkčně týž, ale obsahově „modernější“ vztah k majetku a ke své práci, jaký sedláci a rolníci měli po staletí. Měli se zbavit nežádoucího „tradicionalismu“ a současně pracovat stejně tvrdě jako jejich předchůdci, tentokrát ne ve jméno náboženských, ale především národních hodnot – měli budovat vlast, která se konečně osamostatnila z cizího područí a v níž vládly demokratické principy. Tento přerod se však nezdařil a v tak krátkém čase, jaký byl pozemkové reformě a jí ustavené sociální struktuře vymezen, ve

větší míře ani zdařit nemohl. Švehlovi se sice podařilo transformovat agrární stranu, tvorba hlubšího duchovního zázemí její politiky a potažmo fungování celého českého zemědělství však zůstala až v rukou jeho mnohem méně schopných nástupců. Důležitější v tomto ohledu byly pokusy některých převážně katolických intelektuálů a umělců o etablování ruralistické ideologie, která v půdě a rolnictví spatřovala symbolické kořeny celé společnosti. (Jediné) skutečné hodnoty, které podle ruralistů představovala půda, fyzická práce a hluboká zbožnost – často hodně idealizované –, byly dávány do protikladu vůči modernímu shonu, zpovrchnění a rozmělnění sociálních vazeb, poklesu morálky a dalším negativním důsledkům modernizace a urbanizace. Ruralistické hnutí v Československu, stejně jako v jiných evropských zemích, hlavně od třicátých let silně zasáhlo politickou pravici a mělo blízko k autoritářským tendencím představovaným především italským fašismem a jeho ideologií korporativismu. Toto spojení se po válce velice hodilo (staro-)novým politickým elitám, neboť jim kromě jiného umožnilo nepovolit obnovení agrární strany, jako celek obviňované ze spolupráce s okupanty. Ze čtyř povolených českých politických stran tak už jen jedna byla nesocialistická – Československá strana lidová; pokud však její politici, stejně jako protagonisté dalších nekomunistických stran doufali, že jim toto a další omezení demokracie nahraje a oslabí vzrůstající moc komunistické strany, přepočítali se. **Předěl č. 2 – odsun českých Němců a další poválečné změny**

Krátké období omezené poválečné demokracie, od osvobození v květnu 1945 do února 1948, přineslo další zásadní proměnu českého venkova: odsun či vyhnání českých Němců. Stejně jako pozemková reforma měla „napravit křivdy“ Bílé hory, byl odsun třetiny českého obyvatelstva za hranice „odplatou“ za rozbití první Československé republiky a útlak za protektorátu. Konec konců měl být i „konečným řešením“ (od konce 19. století) dlouhodobě problematického soužití dvou etnik na českém území.

V tomto smyslu naplnil svůj účel, byť se z něj mohla radovat jenom vítězná strana, jeho celkový sociální dopad – nehledě na eticky velice problematické uplatňování principu kolektivní viny a tragické excesy, které odsun provázely – však už byl problematičtější. Vysídlení v řadě případů kompaktně

Konik, foto: Gabriel Kužel

jazykově německého území (k jeho etnické homogenizaci ovšem přispěl už německý zábor v letech 1938-45, který z mnoha pohraničních oblastí zase vyhnal tamní Čechy) vedlo k zásadnímu narušení sídelní struktury, o sociálních vazbách nemluvě, a k masivnímu propadu výkonnosti zemědělství, po poválečném strádání beztak nedostatečné. Většina vysídlených oblastí, především venkovských, již nikdy nebyla zcela obnovena, protože i když do nich proudili novoosídlenci z vnitrozemí a čeští reemigranti především z východní a jihovýchodní Evropy, úbytek obyvatel nestačili nahradit ani početně, ani kvalitativně. I pokud nebudeme brát do úvahy první vlnu „zlatokopů“, kteří šli do pohraničí prostě jen krást, novoosídlenci z vnitrozemí často přicházeli bez

jakýchkoli znalostí rolnictví, vedení jen vzpomínkami na bídu válečných let, nebo bez schopností a vědomostí nutných k organizaci práce, protože doposavad byli jen zaměstnanci někoho jiného. Naproti tomu reemigranti sice byli uvyklí tvrdé rolnické práci a vedení hospodářství v zemích, které opustili, jenže obojí už několik generací provozovali v úplně jiných klimatických a sociálních podmínkách, takže těm českým a moravským museli teprve uvynout a „přijít na kloub“. Různé skupiny novoosídlenců se navíc jen obtížně sžívaly s novým prostředím a se sebou vzájemně, o narušené infrastruktuře a zlikvidovaných vzbách mezi lidmi i jejich půdou ani nemluvě. Jak by to mohlo být jinak, když mnozí jako svůj první úkol chápali omítání hrázděných a roubených chalup, jen aby nevypadaly „německy“?! – ty neobydlené pak zničily buldozery nebo zub času. Odsun českých Němců a překotné dosídlování pohraničí nadto nevyvolaly krizi zemědělství jen tam. Postižené bylo i vnitrozemí, třebaže v menší míře, protože z něj odcházeli pracovníci v zemědělství, kteří se v pohraničí mohli domoci vlastní půdy, a ve vnitrozemí pak chyběly jejich pracovní síly. Celkovým výsledkem proto byl katastrofální propad, který by se podařilo podstatněji kompenzovat až během řady let – k tomu už ovšem nemohlo dojít.

Byla-li Republikánská strana nejdůležitější politickou silou, která usměrňovala prvorepublikovou pozemkovou reformu, její zákaz nebyl ani z tohoto hlediska náhodný, protože provádění dosídlování pohraničí se chopila nová mocná politická síla – KSČ. Mezi oběma politikami však byly zásadní rozdíly, zdaleka nejen ideového rázu. Rozsah přerozdělované půdy byl podobný, možná dokonce větší v případě pozemkové reformy, jenže k němu docházelo v alespoň relativně dlouhém časovém horizontu, plánovitě a s kompenzacemi, a navíc se všude týkal jen části půdy. Naproti tomu odsun Němců vyliadil české pohraničí během krátké doby, což bylo potřeba co nejrychleji alespoň zčásti kompenzovat, a novým vlastníkům musela být předána prakticky všechna půda. I ti Němci, kteří nebyli odsunuti,

totiž přišli o svá vlastnická práva. To ale nebylo všechno: komunisté byli mnohem větší pragmatičtější než agrárníci a šlo jim především o vlastní moc. Využili dosídlování pohraničí k tomu, aby získali hlasy ve volbách, což se jim podařilo, a novým vlastníkům – z nichž velká část získala půdu a domy úplně zadarmo a další za neadekvátně nízké ceny – slíbili všestrannou podporu. Na tu však už nikdy nedošlo, protože brzy poté, co se chopili moci, donutili většinu rolníků (i v nově osídlených oblastech) ke vstupu do JZD a některé dokonce perzekvovali jako tzv. kulaky. Ve prospěch JZD byla likvidována i starší družstva, kampeličky a různé podpůrné podniky a fondy převzal stát, některé z nich zrušil bez náhrady a jiné ztratily smysl kvůli měnové reformě. Velké přerozdělování majetku, na kterém měli zpočátku tratit jen čeští Němci, tak skončilo ještě větší krádeží a samozřejmě zásadním rozrušením jakýchkoli hodnotových a symbolických pout.

Je ovšem třeba připomenout, že v poválečném třiletí komunisté nebyli jedinou politickou silou a byť z velké míry udávali společenský vývoj, ostatní politické strany jim alespoň v některých ohledech úspěšně sekundovaly. Odsun českých Němců přijala za svůj celá politická reprezentace a našel schválení u velké většiny národa, aniž se kdo ptal na jeho negativní důsledky, a totéž často platilo i o celkovém národněsocialistickém politickém kurzu. Meziválečný liberalismus se vyčerpал a nikdo o něj nestál. Většina společností, nejen v obnoveném Československu, toužila po novém sociálním uspořádání, které by kladlo mnohem větší důraz na sociální solidaritu a pomoc a které by zabránilo nejen nové světové válce, ale i opakování velké hospodářské krize. Nehledě na existující cenzuru (včetně autocenzury), jež třeba o Sovětském svazu nedovolovala než psát v růžových barvách, bylo jen málo publicistů a ještě méně politiků, kteří nesdíleli nadšení pro socializaci a zvyšování role státu a na druhou stranu nevolali po omezování kapitalistické volné soutěže. Ani tentokrát ostatně demokratické principy nestály na prvním místě a politický život v letech 1945-48 byl v Československu jenom

částečně demokratický, omezený jak objektivními faktory poválečné obnovy, tak politickou vůlí povolených stran. Ty se lišily jen v názoru na to, jak daleko v národním a socializačním programu zajít. Cesta k „vítěznému únoru“ byla otevřena dávno před tím, než skutečně nastal – paradoxně až v situaci, kdy se přízeň veřejnosti od KSČ začala spíše odtahovat a kdy podle názoru sovětských „patronů“ byl nejvyšší čas, aby Československo zůstalo udrženo v sovětské sféře vlivu.

Předěl č. 3 – socializace zemědělství

Tím byl umožněn a zapříčiněn třetí zásadní předěl, totiž nástup tzv. socializace zemědělství. Nesystematicky již na konci čtyřicátých let a zcela cíleně v letech padesátých, což bylo určeno především sovětským „vzorem“ a přímými požadavky sovětských poradců, došlo i v českých zemích (o něco méně a později na Slovensku) k likvidaci prakticky všech dosavadních forem zemědělského podnikání a k jejich nahrazení JZD a státními statky. Zatímco státní statky vznikaly primárně na půdě, kterou stát vlastnil již dříve, ať už k ní přišel jakýmkoli způsobem (jednalo se především o půdu získanou „dokončením“ pozemkové reformy po únoru 1948 a některé majetky zabavené šlechticům a odsunutým českým Němcům), JZD budovaná na způsob sovětských kolchozů v teorii měla být dobrovolným družstevním spoluvlastnictvím svých členů a zároveň pracovníků. V těchto intencích do nich také alespoň zpočátku někteří soukromí rolníci vstupovali, neboť zemědělská družstva nižších typů se zas tolik nelišila od starších forem družstevnictví na českém venkově. Nově zakládaná družstva však nefungovala dobře, hlavně kvůli nekompetentnímu vedení a stranickým tlakům, a proto z nich mnozí po čase opět vystupovali. Navíc představovala jenom první krok ke kýžené „sovětizaci“ českého zemědělství. Proto státní tlak přitvrdil, a ačkoli formálně vše zůstalo na bázi dobrovolnosti, na rolníky začal být vyvíjen velký tlak, aby do družstev vstupovali a aby je přeměňovali na družstva vyššího, třetího či čtvrtého typu, což fakticky znamenalo likvidaci soukromého vlastnictví. Tento tlak začínal výhrůzkami a šel přes zvyšování

daní a povinných odvodů zemědělských produktů nad únosnou mez až po nucené výměny půdy, tvrdé tresty a uvalování nucené správy za neplnění odvodů. Ruku v ruce s tím šlo znevýhodnění rolníků, kteří byli prakticky jako jediní vyloučeni ze státní sociální podpory. Do počátku šedesátých let velká většina rolníků tomuto sotva představitelnému tlaku podlehla.

Na venkově se sice nepodařilo rozpoutat „třídní boj“, o který stráničtí ideologové

ani vykonstruované procesy ukládající tvrdé tresty, zákaz studia dětí a podobně. Tzv. Akce K, kterou podrobně popsal Karel Jech a další autoři, byla cílenou likvidací selského stavu jakožto vesnické elity a nebylo z ní prakticky úniku; postiženi byli i ti sedláci, kteří dříve vstoupili do JZD a někdy i do KSČ. Rolníkům hospodařícím na menších výměrách nebo bezzemkům se sice nejhorší represe vyhnuly, oprávněně v nich však navozovaly obavy a strach, které je vedly do zemědělských družstev

lépe než nějaké ideologické přednášky (i když i takové pokusy byly, většinou ovšem pramálo úspěšné). Na počátku šedesátých let v českých zemích (a zhruba o dekádu později na Slovensku) zůstalo soukromé rolnictví zcela okrajovým fenoménem. Nebylo sice formálně zakázáno, „zatvrzelci“ však tvořili jen naprosto

Orání mezi v Blovicích na okrese Kralupy, foto: B. Nouza, archiv NZM

usilovali, bylo tím však postiženo zemědělství jako celek a ti, již měli být likvidováni prostředky třídního boje, byli odstraněni mocenským zásahem shora – také „pro výstrahu“ všem ostatním. Integrovanou součástí socializace venkova byla likvidace tzv. kulaků či „vesnických boháčů“, nejbohatších a obvykle také sociálně vedoucích členů venkovské společnosti, sedláků hospodařících na největších výměrách. V různých oblastech bylo vymezení „kulaků“ rozdílné a stejně tak velice záleželo na místních podmínkách, jak tvrdé represe proti nim byly zavedeny, nicméně všude došlo k vyvlastnění jejich majetků a obvykle i k nucenému odsunu celých rodin do vzdálených krajů. Výjimkou nebyly

izolované ostrůvky a byli vystaveni trvalému omezování a šikaně, a to až do konce komunistického režimu. (Spolu-)vlastnictví půdy, dobytka, mechanizace a dalších statků, s nimiž členové do JZD vstupovali, v jejich vyšších typech ztratilo jakýkoli faktický význam, český venkov se stal „socialistickým“. Ještě než vytkneme nejdůležitější ekonomické a sociální dopady, které to přineslo, je třeba se ptát po důvodech – opět primárně politických –, které k tomu vedly. Socializace venkova, prováděná bez ohledu na hospodářské důsledky, samozřejmě byla projevem podvolení se „diktátu Moskvy“, rigidním uplatňováním dogmatické stalinistické ideologie způsobem, jakým se

„osvědčila“ v SSSR. Bez ohledu na to, co KSČ tvrdila v krátkém poválečném období, mělo dojít k úplné likvidaci soukromého podnikání a jeho nahrazení družstevními či státními podniky vedenými v duchu marxistické ekonomie. Zemědělství přitom navíc vůbec nebylo preferovaným sektorem a přes svůj základní charakter bylo omezováno ve prospěch protežované průmyslové výroby, především těžkého průmyslu. Znevýhodnění pracovníků v zemědělství, jak finanční, tak sociální, nehledě na obtížnější venkovský život v porovnání s městským, proto urychlovalo urbanizaci a industrializaci. To ale nebylo vše. Dalším důvodem bylo odstranění tradičních sociálních a symbolických pout a vazeb, které usnadňovalo „socialistickou převýchovu“ celé společnosti a vykořeněným jednotlivcům v podstatě nedávalo jinou možnost, než se podvolit oficiální ideologii a důsledkům její reálně-socialistické praxe. „V malém“ si to komunisté ostatně vyzkoušeli již v případě dosídlování českého pohraničí.

Boj proti „kulakům“ byl ze strany komunistických ideologů alespoň zčásti bojem proti odlišnému, konkurenčnímu symbolickému centru – bojem proti náboženství. Náboženství, ať většinové (a hůře postihované) katolické nebo v menšině případů evangelické, tvořilo důležité symbolické zázemí fungování venkovské společnosti a namnoze i základ selského étosu, který ostatní členové venkovských komunity více či méně napodobovali. Odstranění sedláků proto zároveň oslabovalo soudržnost religijních komunit, zbavovalo je jejich vůdčích představitelů a všem ostatním dále ukazovalo, jak dopadnou „tmáři“ – ti, již navzdory rozsáhlé ateizační propagandě zůstávali aktivními věřícími. Likvidace „kulaků“ tak přispívala všeobecnému tažení proti náboženství a současně zbavovala venkov jeho tradičního symbolického zázemí, což umožnilo jeho „socializaci“ i v ideové rovině. Pracovníci v zemědělství, kteří přišli o toto zakotvení, se stávali „zemědělci“ a přestávali být „rolníky“, pokud jimi doposavad byli, protože se od nich nadále očekávala loajalita vůči socialistické společnosti a její ideologii,

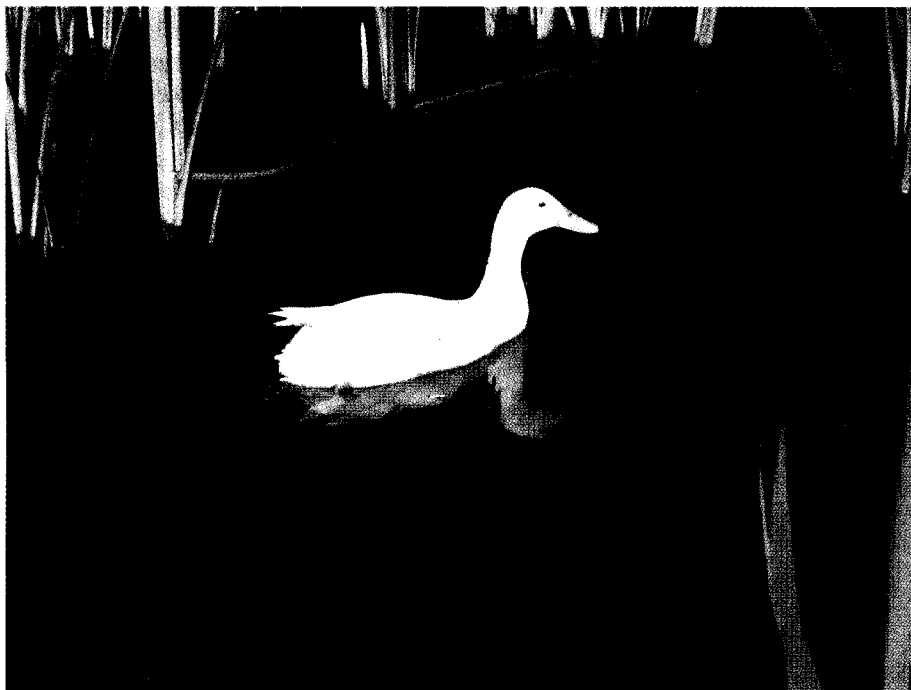

foto: Veronika Kutilová

zatímco pracovní nasazení nemuselo být nijak závratné a jejich vztah k majetku dobře vystihovalo heslo „lehce nabyt, lehce pozbyl“. Režim s nimi, především v období normalizace, uzavřel jakousi nepsanou dohodu: zemědělcům se nově dostalo všech výhod, které měli ostatní členové společnosti, a řady dalších – šlo o kolektivní konzum, mimofinanční požitky, „přimhouření očí“ nad rozkrádáním družstevního majetku a podobně – „výměnou“ za jejich loajalitu a za to, že zůstanou pracovat v zemědělství, aby byla udržena jeho jakás takás výkonnost.

Na venkově postupem času začala vznikat nová, namnoze umělá sociální hierarchie, na jejíž špici stáli (kromě vedení družstev a dalších zasloužilých straníků) traktoristé, zatímco všichni ostatní mohli obsadit pouze nižší stupně. Právě odlivu (relativně) technicky kompetentních mužů z venkova do průmyslu totiž komunistický režim v sedmdesátých a v osmdesátých letech potřeboval zabránit nejvíce, zatímco ostatní práce mohl vykonávat prakticky kdokoli a proto byly hůře placené a nesouvisely s nimi takové sociální výhody. Na druhou stranu se socialistickým ideologům nepodařilo vytvořit žádné alternativní nové ideové a symbolické zázemí venkovské společnosti, natož nějaký nový „étos socialistického venkova“. Venkov se stejně jako celá společnost musel

spokojit s „budováním socialismu“, v němž přes všechny ideologické proklamace převládaly osobní a rodinné zájmy realizované především prostřednictvím materiální spotřeby. Kromě statusových činitelů byl právě okázalý a leckdy zcela zbytečný konzum nejdůležitějším ukazatelem sociálního postavení jedince, respektive rodiny, v relativně uzavřené venkovské společnosti víc než kde jinde. Tento (skrytý) „kapitalistický“ a režimem tiše tolerovaný aspekt byl dále posilován umožněním drobné zemědělské výroby na „záhumencích“ pro vlastní spotřebu a někdy i prodej, takže pilní zemědělci – včetně těch již pílí na vlastním kompenzovali nezájmem o družstevní či jeho rozkrádáním – bohatli a své bohatství mohli stavět na odív. Jediným důvodem pro ně ovšem byl zisk a jeho společenská demonstrace, nikoli nějaké hlouběji zakořeněné hodnoty či zájmy. Proměna sedláků a rolníků v zemědělce tak byla v sedmdesátých a osmdesátých letech 20. století dokonána.

Marxističtí ideologové věřící v primárnost ekonomické „základny“ nad „nadstavbou“ byli přesvědčeni o tom, že změna vlastnictví výrobních prostředků automaticky povede ke zvýšení hospodářské výkonnosti, a to i v zemědělství. K ničemu takovému však nedošlo. Vznik JZD na počátku padesátých let naopak přinesl obrovský propad výkonnosti českého zemědělství,

a to i přes nepochybné výhody, jež to mohlo přinést, tedy zvětšování výměr obdělávaných najednou, soustředění stejných typů produkce na jedno místo a podobně. Až na pár výjimek v té době ještě nemohlo dojít k výraznější technologické modernizaci a uplatňování nových vědeckých metod, protože na ně nebyly prostředky, jen zvolna se rozvíjela mechanizace, používání umělých hnojiv apod. Přesto je ale výrazný pokles výkonnosti zemědělství paradoxní a je třeba jej klást za vinu především nekompetenci vedení tehdejších JZD a státních statků a upřednostňování politických hledisek před meritorními, což spolu ostatně souviselo. „Náhrada“ sedláků, z nichž mnozí byli velice dobře vzdělání, a i když zdaleka nevlastnili většinu půdy, byli pro ostatní rolníky vzorem, stranickými funkcionáři často pochybných kvalit se zjevně nepovedla a v situaci, kdy probíhal odliv značné části pracovníků do průmyslu, skončila faktickou katastrofou. Zatímco jiné sektory národního hospodářství se rozvíjely, byť často problematičky, úroveň zemědělské produkce zprvu jednoznačně poklesla a pak dlouho stagnovala. Jak o situaci v polovině padesátých let napsal historik Jan Křen, „výsledkem byla obrovská zadluženost (např. na Slovensku byla tehdy vyšší než celková hodnota družstevního majetku), pracovní odměny namnoze nedosahovaly ani životního minima, na vesnici panovala apatie, napětí a především nouze; v té době byli rolníci sociálně nejvíce zbídačenou částí společnosti“. I když později došlo ke zvýšení výroby a zlepšení sociální situace zemědělců, obojí šlo na úkor kvality.

Druhá fáze socialistického zemědělství, lze-li to tak pro jednoduchost nazvat, začínající v šedesátých letech a trvající až do rozkladu reálného socialismu, proto nezbytně musela sáhnout jak k uvedeným sociálním krokům, zvyšujícím přitažlivost zaměstnání v zemědělství (fakticky šlo o to udržet na venkově vůbec nějaké pracovníky), tak k modernizačním krokům, které zvyšovaly jeho výkonnost. Do výroby byly masivněji zaváděny nové technologické postupy a hlavně od sedmdesátých let na venkov přicházeli

i vysokoškolsky vzdělaní pracovníci, kteří je byli s to kontrolovat. Na počátku téže dekády proběhla také výrazná restrukturalizace podniků, vedoucí ke vzniku velkých družstev a k jejich částečné specializaci. To sice někde přineslo určité zlepšení, avšak zemědělství nadále zůstalo masivně dotované, a i když se postupně zvyšovalo množství produkce, její kvalita ani šíře rozhodně nebyly dostatečné. V reflexi Věry Majerové, podložené empirickými výzkumy, na tom byli mnohem lépe zemědělci jako osoby, než jejich sektor jako celek: „lidem se žilo lépe než dřívě, probíhal stavební ruch na vesnici, rostly úspory obyvatel a zlepšovala se vybavenost domácností ... Souběžně rostly ekonomické obtíže podniků i státu, vyčerpávaly se přírodní zdroje, zhoršovaly se ekonomické podmínky života, komplikoval se nepřehledný systém redistribuce prostředků, rozšiřovala se korupce, protekcionismus a nepotismus, zhoršoval se zdravotní stav obyvatelstva, morální hlediska vztahu k práci slábala.“ Do této situace pak zasáhla další podstatná změna, politický převrat v listopadu 1989 a následná ekonomická a sociální transformace, při níž bylo jasné, že české zemědělství musí projít radikální proměnou.

Předěl č. 4 – transformace, která „bolela“ jenom někoho

Nevýkonné nebo málo výkonné socialistické družstevnictví (ačkoli státní statky formálně fungovaly na jiných principech, řízení obou typů zemědělských podniků bylo v podstatě totožné) mělo být po roce 1989 odstraněno, nebylo však vůbec jasné, jak. Architekti ekonomické transformace se zemědělskou problematikou zabývali jen okrajově, protože zemědělství tvořilo malou část hospodářství, a spoléhali na automatismus zavedení tržních principů, které spolu se současným zrušením přímých i skrytých dotací měly velmi rychle selektovat úspěšné a neúspěšné podniky a sektoru přinést kýženou efektivitu. To se ale nestalo, naopak bylo třeba vyřešit transformaci JZD a jejich majetkové poměry, tedy vrácení majetku, především půdy jejím původním vlastníkům. Ministerstvo

zemědělství jako orgán zastřešující a provádějící transformaci navíc po jisté vstřícnosti vůči soukromým zemědělcům pod vedením Josefa Luxe rychle zvolilo opačný přístup: podporu transformace JZD a státních statků do velkých akciových společností, většinou vedených někdejšími socialistickým managementem. Podpora soukromého zemědělství ustala a proti vstupu zahraničních investorů do tohoto sektoru dlouho panoval přímo odpor. Proces transformace, který není ukončen dodnes, tak vlastně favorizoval přežívání socialistických forem ekonomické organizace, i když se nyní měly chovat tržně, zatímco všechny ostatní odsunul na okraj. Důvodem patrně byl tlak vedení stávajících podniků a obavy, k čemu by radikální kroky vedly, stejně jako objektivní zvážení výhod zemědělské velkovýroby. Na druhou stranu z ekonomického (a tím spíše sociálního) hlediska nešlo o příliš pozitivní krok. Velká část transformovaných družstev se totiž na novou situaci nedokázala adaptovat a jejich vztahy s majiteli půdy, na které hospodaří, často dodnes zůstávají nedořešené nebo nekorektní.

Jaké sociální změny přinesla transformace? Především velice rychle došlo k „vypovězení“ oné nepsané dohody socialistického státu se zemědělci, kteří přišli o řadu sociálních výhod a jejichž příjmy poklesly pod průměr, často velice hluboko. Bez možnosti uplatnění v jiných oblastech to vyvolalo zásadní projevy nespokojenosti, které se právě od zemědělců začaly ozývat jako první. Spolu s převahou „urbánních“ hodnot to byl také důvod, proč nedošlo k většímu zájmu restituentů o návrat k zemědělské činnosti – tradiční symbolické hodnoty a sociální étos selství, na jejichž likvidaci komunistický režim čtyřicet let systematicky pracoval, dokázaly oslovit jenom málokoho a tak dokonce i většina formálních restituentů, kteří zůstali žít na venkově a pracovali v zemědělství, raději volila setrvání v zaměstnaneckém poměru doplňované případně drobným soukromým podnikáním. Žádný „návrat rolnictva“ se tedy nekonal a příliš se nezměnilo ani celospolečenské vnímání zemědělců, kteří stojí na okraji zájmu společnosti a jsou často chápáni jako

„brzda“ pokroku či transformace. Společnost počítá s jejich produkcí, většinou k ní však má stejný vztah, jako ke kterémukoli jinému zboží, přičemž rozhodujícím kritériem je jeho cena a na kvalitě již záleží méně.

Teprve v posledních letech se – hlavně ve velkých městech – začal objevovat zájem o bioprodukty a další funkce zemědělství, jako je péče o krajinu, agroturistika a podobně, k masovějšímu zájmu, který je běžný třeba v západní Evropě, však má tento trend ještě hodně daleko. Jeho naplňovateli navíc nemohou být většinové zemědělské velkopodniky, které – na rozdíl od svých zaměstnanců – většinou prošly transformací „bezbolestně“, i když se třeba jednalo o jejich likvidaci. „Dodavateli“ nemateriálních funkcí a produktů zemědělství, lze-li to tak nazvat, mohou být jen drobní rolníci, ať už z řad restituentů, zahraničních sedláků vstupujících do českých zemí (obvykle jenom částí svého podnikání), nebo stoupenců a hledačů alternativních životních stylů, kteří na venkov a k zemědělství doslova „utíkají“. Všechny tyto případy jsou sice významné a dnes už nikoli zcela okrajové, pokud však jde o celek zemědělské výroby v České republice, tvoří jen její malé procento.

Nemá příliš smyslu spekulovat nad tím, zda zvolená cesta transformace českého zemědělství byla nejlepší možná a zda by nějaké jiné způsoby přinesly lepší výsledky. Její problematičnost je však kromě jiného v tom, že spolehnutím se na tržní principy a výhody zemědělské velkovýroby, spočívající především ve velkých výměrách a relativně levné pracovní síle nijak nepřiblížila české zemědělství západoevropskému. Tím pádem výrazně znesnadnila možnosti jeho participace na celoevropském trhu se zemědělskými výrobky, který rozhodně nefunguje jako volný trh, nýbrž je v řadě ohledů omezen a především do něj vstupují vysoké dotace sloužící jako kompenzace netržního charakteru evropského zemědělství, jež společností přináší nejen vlastní materiální produkci. V situaci dlouho zvažovaných změn zemědělské politiky Evropské unie, která se nutně musí orientovat především na podporu maloroľnictví

a venkova jako celku, zatímco velkovýroba musí být ekonomicky konkurenceschopná, to znamená, že velká část českých zemědělských podniků na rozdíl od farem západoevropských není a nebude s to dosáhnout na státní a evropské dotace, přičemž tržní úspěch jejich produktů je problematický a je omezován levnější konkurencí z mimoevropských zemí. Hrozí tedy další „rozevření nůžek“ mezi zemědělstvím v západní Evropě, které vychází z tradičních rolnických principů a současně se dokázalo modernizovat a maximálně využívat výhod poskytovaných novými technologiemi, kvalifikovanými pracovníky a v neposlední řadě dotacemi, a na druhé straně zemědělstvím post-socialistickým, které své komparativní výhody nedokázalo zhodnotit a v dlouhodobém zorném úhlu často spíše ztrácí.

Zánik selského étosu

Tradiční rolnictví a život ve vesnické komunitě neznamenal jenom zemědělskou práci v rámci možností odpovídajících tehdejšímu poznání, ani je po kulturní stránce nešlo redukovat na participaci na místních společenských událostech, zvycích, folklóru a podobně. To vše byly jen průvodní jevy širšího sociálního, symbolického, hodnotového a etického zakotvení, kterému můžeme říkat selský étos a které teprve dávalo smysl jednotlivým činnostem, pocitům a představám. Jednoduše řečeno, zcela opačně než soudili marxisté, prvotní nebyla „hmota“, výrobní prostředky a ekonomická sféra, nýbrž spirituální zakotvení, které dávalo smysl práci, majetku i vztahu k druhým lidem a všem dalším aspektům rolnického života. Tento selský étos byl zakotven především nábožensky (ne nutně církevně), ukazoval, jakým způsobem je třeba pracovat a spravovat svěřený majetek, ať už jej jednotliví participanti vnímali v jakékoli hloubce – pro některé se jednalo

jenom o správu a rozhojňování rodinného majetku, které s sebou samozřejmě neslo vztahy vůči okolí, zatímco jiní šli hloub a jako „posledního“ majitele svých statků i svých životů chápali křesťanského Boha. Ve všech případech nicméně byl selský étos určující dimenzí sociálního a ekonomického jednání, navíc vynutitelnou silným společenským tlakem.

Náboženský, třebaže ne vždy církevní a už vůbec ne plně ortodoxní, charakter selského étosu jednoznačně vyplynul v případě ruralistického hnutí. To ukázalo, že žádné jiné pokusy o zakotvení zemědělské činnosti nejsou úspěšné, že vnímání těžké fyzické práce a správy majetku jako závazku jsou konstitutivními prvky hospodářství, bez nichž si lze obtížně představit zachování efektivního rolnictví. Ruralistická argumentace, pokoušející se o znovunastolení těchto hodnot a současně o jejich průnik s potřebami a požadavky moderní doby, se plně projevila v teoretických statích agrárních a některých katolických časopisů na konci třicátých let (ačkoli oba směry spolu častěji nesouhlasily a přely se zejména o úlohu institucionální církve), typicky třeba v Brázdě, do níž na podobná témata psali třeba

historikové Zdeněk Kalista a František Kutnar. Ostatně i část úspěchu fašistického hnutí lze vysvětlit právě tím, že ukázalo na tuto hlubokou podstatu sociálního systému, i když ji namnoze spíše zneužilo pro své vlastní ideologické a politické cíle. Druhou stranou téže mince ovšem je, že sedláci jako celek právě svým primárně náboženským, případně „tradičním“ zakotvením stále víc „vadili“ všem, již měli o společnosti jiné představy. Začalo to již protiklerikálním tažením a přestupovým hnutím na počátku první Československé republiky, „náboženská karta“ hrála jistou roli i v případě odsunu českých Němců, naplno se však objevila po komunistickém převratu. Jedním z důvodů likvidace selského stavu a soukromého rolnictví vůbec, který také zapříčinil tak tvrdý postup proti nim (s výjimkou Sovětského svazu asi nikde v Evropě tak radikální, jako v Československu a především v českých zemích), byl protináboženský boj nesený jak marxistickým antináboženským přesvědčením, tak staršími tradicemi českého antiklerikalismu.

Nutno přitom konstatovat, že jako celek byl tento boj – proti náboženství i proti sedlákům – úspěšný. Ani

foto: Gabriel Kužel

tradiční křesťanská religiozita, ani hodnoty, které z ní vyplývaly ve vztahu k zemědělství, ale ani samotné rolnictvo jako stav a větší zastoupení drobného zemědělského podnikání se do české společnosti nepochoybně nevrátí. Stejně iluzorní by proto byly naděje na „obnovení“ agrární strany a/nebo na transformaci KDU-ČSL, která má s meziválečnou a krátce poválečnou Šrámkovou stranou společnou vlastně již jen druhou část názvu, do nějaké stavovské, rolnické strany či do strany reprezentující tradiční křesťanskou politiku. Strukturální proměny společnosti, ke kterým v průběhu dvacátého století došlo a z nichž podstatná část zasahuje mnohem větší oblast než jen českou společnost, všechny tyto nostalgické představy předem vylučují. Obnovovateli selského étosu se nadto ve větší míře nemohou stát ani ti, již přečkali čtyřicet let komunistického režimu jako soukromí zemědělci (což byli opravdu nemnozí), nebo ti z restituentů, již se k práci a hodnotám svých rodin vrátili po roce 1989. Pro většinu společnosti jsou totiž tyto hodnoty marginální a nesrozumitelné, pokud ne nepřijatelné. Nadto, jak pregnantně ukázal historik Jiří Hanuš prostřednictvím analýzy českého katolicismu ve druhé polovině 20. století, sebezáchovný boj vedl k jejich „zapouzdření“, k tradicionalismu, který sice na jednu stranu bránil zániku, ale současně se uzavřel sám do sebe, bez možnosti jakýchkoli změn a vývojové dynamiky. I katolická církev přitom bude potřebovat dlouhý čas, aby se zbavila tohoto dědictví, které jí umožnilo přežít pronásledování a omezování a současně ji spolu s dalšími faktory neobyčejně svázalo, a tím spíše to platí o osamocенých, společností nijak neuznaných staronových sedláčích. Jejich činnost je totiž zvnějšku posuzována úplně stejně úzce, jako si většina společnosti navykla na zemědělce dívat v období normalizace – podle své ekonomické úspěšnosti.

Nové selství?

Přesto existují určité vzory ekonomicky úspěšných podnikatelů v zemědělství, které připomínají relevanci etické dimenze rolnictví, a mechanismy nového budování selského étosu, již

mohou v dlouhodobé perspektivě změnit náhled společnosti. Mezi ty první můžeme zařadit jak „staronové“ sedláky, vracející se k rodinné tradici, „přeshraniční“ zemědělce, tak i některé zahraniční investory, jejichž podnikání v České republice ukazuje, že etika a korektní mezilidské a mezipodnikové vztahy se v dlouhodobém horizontu vyplácí víc než nekorektnost a honba za okamžitým ziskem. Přitom takových případů nemusí být zas až tolik, věříme-li v platnost příměru o soli země, aby došlo ke kvalitativní změně rozpoznatelné v celém sektoru. S výjimkou prvních uvedených je k tomu ostatně nemusí vést ani nějaká nostalgie, ale čistě ekonomické pohnutí: v případě soukromých rolníků z okolních zemí – Německa a Rakouska – prostá geografická blízkost spojená s výhodami rozšíření podnikání na české území, v případě těch vzdálenějších – dosud typicky především Holanďanů – donucení místními podmínkami, neboť ve vlastním Nizozemsku prakticky nemohou rozšiřovat svoji půdu a navíc se musí obávat důsledků globálního oteplování. „Přizemní“ motivace ruku v ruce s ekonomickými úspěchy, podmíněnými sociálně a hodnotově, totiž může nezaujatým pozorovatelům nejlépe ukázat, že dlouhodobá rentabilita je podmíněna přeci jen něčím hlubším, než jak „kapitalismus“ popisovaly marxistické příručky politické ekonomie. Podnikatelská úspěšnost je nutným předpokladem tohoto působení, mělo by však být zřejmé, že sama o sobě není jediným cílem rolníků.

Dalším prostředkem rozvoje nového selského étosu jsou různá alternativní duchovní hnutí, která se sice stavějí kriticky vůči tradičnímu církevnímu křesťanství, avšak hledají nějaké jiné spirituální zakotvení lidského života, práce a sociálních vztahů. Sem patří různé formy holistické spirituality, někdy označované termínem New Age, která odmítá mechanické oddělování materiálních a spirituálních dimenzí a požaduje návrat k celostnímu vnímání světa. Stejně tak se staví kriticky vůči modernímu progresivismu a jeho jednostranné orientaci na materiální sféru. Tato „náhradní

náboženství“ budou v moderních západních společnostech rychle růst, zvláště v situaci, kdy se – například prostřednictvím současné ekonomické krize – ukázaly meze ekonomického růstu a nedostatky plynoucí z jeho jednostranné orientace. Alternativní životní styly, s jejichž rozvojem můžeme počítat, povedou přinejmenším k tomu, že se rozhojní typy obyvatel venkova, zejména v okolí velkých měst, a někteří z těchto „nových venkovanů“ se z různých důvodů a různým způsobem zapojí i do zemědělské výroby.

Kromě toho existují mechanismy, jejichž prostřednictvím může většinová, urbánní, materialisticky a konzumně orientovaná společnost změnit své představy. Asi nejdůležitější představují ekologické a zdravotní zájmy a znovuvědomělá starost o krajinu a lokální vědomí, které se v posledních letech rozšiřují i v české společnosti. Kritika znečištění přírody a nepromyšlených devastačních zásahů do krajiny, k nimž v posledních staletích došlo (opět nejen vinou komunistů, neboť ti mnohdy jen navázali na dřívější kroky, jež ovšem absolutizovali a realizovali s neobyčejnou brutalitou), stejně jako zájem o vlastní přežití lidského rodu totiž vedou k vyhledávání takových forem zemědělské činnosti, jejichž (bio-)produkty a další působení (rekultivace krajiny, zvyšování přírodní diverzity, péče o drobné památky, agroturistika apod.) jdou v duchu zásad trvale udržitelného rozvoje a ne jen konzumního a materialistického přístupu ke světu. Samozřejmě však nejde o samospasitelný trend. Zájem o bioprodukty má mnohdy spíše charakter módní vlny, na niž odpovídají i velkovýrobci, a je korigován ekonomickými možnostmi a preferencemi spotřebitelů. Ekologické hnutí zase může mít rozdílnou motivaci, jak už v polovině devadesátých let ukázal britský sociální antropolog českého původu Ladislav Holý: zatímco v západní Evropě je jednoznačně „postmaterialisticky“ orientováno k zájmu o celek biosféry, v Čechách tehdy bylo – a většinou stále je – mnohem „materialističtější“, motivované zájmem o přežití vlastních dětí a ničím víc. Jenom první případ

foto: Gabriel Kužel

přítom může dlouhodobě tvořit základ odpovědného přístupu k okolí, který by překračoval úzce individualistické zájmy a směřoval k nějaké spirituální dimenzi.

Závěrem

Ukazují-li určité signály, že ztracený – nebo lépe řečeno: cíleně uměle likvidovaný – selský étos je možné znovuvybudovat, i když se značně odlišnými charakteristikami, než byl ten tradiční, v žádném případě nelze spoléhat na jejich automatické uplatnění. Zničení po staletí budované mentality a hodnot v českém prostředí zabralo velkou část dvacátého století a vyžadovalo čtyři zcela zásadní zvraty, o to těžší a dlouhodobější proto samozřejmě bude vybudování a přesevším sociální rozšíření nějakých nových pozitivních hodnot ve vztahu k zemědělství. I když by mělo jít o cílený proces, nelze jej naplánovat pomocí nějakého sociálního inženýrství, musí proběhnout samovolně a z vnitřní potřeby, navíc „za pochodu“ protože jeho nutnou, byť rozhodně ne postačující podmínkou je alespoň relativní ekonomické úspěšnost takto získané zemědělské produkce. A ta bude měřena v ostré a ne vždy spravedlivé mezinárodní konkurenci, která nemá důvod být shovívána s nedostatky českého zemědělství.

To na druhou stranu může využít některých „zděděných“ výhod: velkých výměr části zemědělských podniků, existujících a nově budované infrastruktury a relativně malých vzdáleností, sociálních sítí a důvěry, i stále ještě poměrně levné kvalifikované pracovní síly. Nezbytná je ovšem mnohem větší diferenciací. Má-li být české zemědělství úspěšné, nemůže spoléhat jenom na velkopodniky industriálního ražení, nýbrž vedle nich musí existovat velké množství malých a středních farem, které budou nabízet jiný typ produktů – včetně těch nemateriálních, které společnost potřebuje z jiných důvodů (a bude ochotná je financovat formou dotací). Jenom takováto diverzifikace, na kterou je v současnosti bezmála už pozdě, totiž může v případě zemědělství zabránit vzniku „dvojrychlostní“ Evropy, v níž by platila jiná pravidla a fungovaly jiné mechanismy v bývalé západní Evropě a jiné v postsocialistických zemích někdejšího Východního bloku.

Ani to však ještě nemůže být dostatečné. Aby zemědělství dokázalo skutečně fungovat a aby se mu vrátila někdejší sociální prestiž, je třeba vybudovat nový étos venkova – silný v sociální a symbolické rovině, ale zároveň ekonomicky efektivní. Vrátime-li se k úvodnímu symbolu, je třeba začít

znovu pěstovat „špargl“, i když je to z krátkodobého hlediska rozhodně nevýhodné a stojí to velké úsilí, které jenom někdy přinese úspěch. Chřest však není jen symbolem obratu v českém zemědělství, nýbrž i celkového vzrůstu bohatství a kultivovanosti společnosti, která si může dovolit konzumovat dobrý, tedy domácí a „bio“ chřest a je ochotná za to zaplatit patřičnou cenu. Takovou společnost zatím ještě česká

transformace po roce 1989 nevytvořila: chřest sice máme, ale jen čínský, což je důsledkem toho, že – v naprostém protikladu ke spirituálnímu chápání světa – chceme všechno, pokud možno lacino a bez námahy, garantováno státem. V takovém společenském klimatu se ovšem tradiční i nové selské hodnoty a selský étos rodí jen těžko, zůstávají záležitostí minorit, jejichž schopnost „prokvasit“ celou společnost je sporná. Zůstává ale naší nadějí, protože jinak se ztrátou duchovního založení přijdeme i o to, co je zdánlivě nahrazuje a předčí, totiž úspěch měřený v materiálních a ekonomických hodnotách.

